

ЖӘБІРЛЕНУШІМЕН ТАУЛАСУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ҚЫСҚАРТУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЛДАРЫ

Байкенжина К.А.

доценті, заң ғылымдарының кандидаты

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің

***Аннотация.** Тергеу және анықтау органдарының тараптардың татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату негіздерін реттейтін нормаларды қолдану мәселелері қаралады. Жәбірленушімен татуласуға байланысты қылмыстық істі қысқарту туралы қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының ережелерін іске асыру мәселелері талданады.*

***Кілт сөздер.** Жәбірленушімен татуласу. Қылмыстық жауаптылық. Іс жүргізу заңнамасы. Қылмыстық істі қысқарту. Құқықтық салдар.*

***Аннотация.** Рассматриваются вопросы применения органами следствия и дознания норм, регламентирующих основания освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением сторон. Анализируются проблемы реализации положений уголовного и уголовно-процессуального законодательства о прекращении уголовного дела в связи с примирением с потерпевшим.*

***Ключевые слова.** Примирение с потерпевшим. Уголовная ответственность. Процессуальное законодательство. Прекращение уголовного дела. Правовые последствия.*

***Annotation.** Questions of application by bodies of investigation and inquiry of the norms regulating the bases of release from criminal liability in connection with reconciliation of the parties are considered. The problems of implementation of the provisions of criminal and criminal procedure legislation on the termination of the criminal case in connection with reconciliation with the victim are analyzed.*

***Keyword.** Reconciliation with the victim. Criminal liability. Procedural legislation. Termination of the criminal case. Legal effect.*

ҚР ҚПК бойынша бұрын болған жеке айыптау істері бойынша жанжалдарды шешу мүмкіндігі-бітімгершілікке келуге байланысты және осы негіз бойынша істі тоқтату – енді жария және жеке-жария айыптау істеріне қатысты да қолданылады, бұл жәбірленушінің мүдделеріне қарым-қатынастың батыл өзгеруін және жәбірленушінің қылмыстық істі тергеу және қарау барысы мен нәтижесіне ықпал ету мүмкіндігінің пайда болуын куәландырады. Заң шығарушы жәбірленуші қылмыс жасаған адамның сотталып, жаза алғандығын және шығынның орнын толтыру үшін сотталғандығы оған пайдалы емес екендігін ескерді.

Алайда құқық қолдану қызметінде бітімгершілікке келудің әртүрлі нысандарын шектеу кезінде – ҚР ҚПК 20-бабына сәйкес жеке айыптау істері бойынша және ҚР ҚПК 25-бабына сәйкес жария және жеке-жария айыптау істері бойынша қиындықтар туындайды [1]. Бұл мәселе сот практикасына қарама-қайшы және жіберілген қателіктерге байланысты өзекті мәселе болып отыр.

Бұл екі институт аттас болса да, олар елеулі айырмашылықтардан тұрады және олардың әрқайсысы өзіне тән ерекшеліктерге ие.

Жеке айыптау істеріне ерекше тұрмыстық сипат тән, ол мұндай жанжалдар әдетте белгілі бір адамдар тобының: отбасы мүшелерінің, туыстарының, таныстарының, пәтердегі көршілердің, достарының және жолдастарының, қызметтестерінің мүдделерінен туындайды және қозғалады. Алайда, жеке айыптау тәртібімен қудаланатын қылмыстар қоғамдық мүдделерге қол сұғушылықты білдірмейді және сондықтан қоғамдық қауіпті әрекеттер болып табылмайды.

Заң шығарушы тараптардың бітімгершілікке келуіне байланысты ҚР ҚПК-нің 41-тарауының ережелері бойынша сот өндірісі қысқартылуы мүмкін қылмыстардың аз ғана шеңберін анықтады.

Жеке айыптау істеріне қарағанда, жария және жеке-жария айыптау істері бойынша бітімгершілікке келуіне байланысты қылмыстық істі тоқтату ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар бойынша да мүмкін болады. Сондықтан тараптардың татуласуының қаралып отырған нысандарының бірінші ерекшелік белгісі қылмыстардың сипаты болып табылады.

Әр түрлі айыптау істері бойынша бітімгершілікке келудің басқа ерекшелігі жәбірленушінің бітімгершілікке келу туралы шешімі болып табылады. ҚПК-нің нормаларына сәйкес жәбірленушінің бітімгершілікке келу туралы өтініші жеке айыптау істері бойынша іс жүргізуді тоқтату үшін жалғыз және сөзсіз негіз болып табылады. Мұндай ниеттің алдында,

- біріншіден, жанжалды өз бетінше ретке келтіру, яғни айыпталушы келтірілген зиянның орнын толтыру үшін барлық заңды шараларды қабылдаған және жәбірленуші осындай өтемді қабылдаған кезде болуы мүмкін,

- екіншіден, судья тараптарға бітімгершілікке келу мүмкіндігін түсіндіреді.[2,122Б]

Іс жүргізудің жалпы ерекшеліктерін ескере отырып, бірақ судьяның соттауына жататын істер бойынша, сондай-ақ ҚПК-нің 319-бабын негізге ала отырып, судья тікелей арыз берген жағдайда жәбірленушіге бітімгершілікке келу құқығын түсіндіреді деген қорытынды жасауға болады, бірақ, осы мәселеге қатысты тікелей нұсқау жоқ. ҚПК-нің 319-бабының 3-бөлігінің мәні бойынша сотталушыға бітімгершілікке келу құқығы мүлде түсіндірілмейді, өйткені бітімгершілік жасау құқығы берілген судья берілген өтініштің көшірмесін бере отырып, оған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің талабына орай, сотталушының қаралып отырған құқығын көздемейді.

ҚР ҚПК-нің 319-бабының 4-бөлігі өзіне қатысты арыз берілген адам сотқа келмеген жағдайда, оған сотталушының құқықтарын түсіндіре отырып, арыздың көшірмесін (бұл жерде әңгіме ҚПК-нің 47-бабы туралы болса да), сондай-ақ тараптардың бітімгершілікке келуі шарттары мен тәртібін жіберуді ұйғарады.

Заңнамалық олқылықтарға қарамастан, ҚПК-нің 319-бабының талаптарын татуластырушы судья жәбірленуші мен айыпталушыға олардың құқықтарын, сондай-ақ бітімгершілікке келу құқығын түсіндіруге, туындаған жанжалдың себептерін түсінуге көмектесуге және егер бұл мүмкін болса,

тараптарды жанжалды шешуге ерікті және екі жақты келісім негізінде көндіруге тиіс [3,22-24бб]

Егер, сотталушы көпшілік алдында кешірім сұраса және алдағы уақытта осындай іс-әрекеттерге жол бермеуге уәде берсе, жәбірленушілер бітімгершілікке келуге қуана келіседі. Сонымен қатар, кейде бітімгершілікке келу себептері, егер қылмыстық жаза қолданылатын әрекет жасамаса, онда жәбірленушінің айыпталушыға қатысты белгілі бір дұрыс емес мінез-құлқы жағдайларында болғандығын дәлелдейді. Сондықтан, егер жеке айыптау ісі бойынша бітімгершілікке келу құқығы сотталушыға немесе жәбірленушіге түсіндірілмесе, мұндай іс жүргізудегі заң бұзушылықтарды елеулі деп бағалаған жөн, бұл кейіннен қылмыстық іс бойынша сот шешімінің күшін жоюға әкеп соғуы мүмкін. Өкінішке орай, мұндай жағдайлар сот тәжірибесінде кездеседі.

Алайда, судьялар бітімгершілікке келуге қандай да болсын жолмен жетуге тырысса, сондай-ақ жәбірленушінің еркіне қаншалықты сәйкес келетіндігін анықтамай-ақ, тараптарды татуластыруға тырысуға ұмтылатын жағдайлар да орын алады. Жәбірленушілер мен айыпталушылардың арасындағы бітімгершілікке келу формальды сипатта болмауы үшін К.Ж.Нуржаубаева заңда бітімгершілікке келу тәртібін қарастыруды ұсынады, оған сәйкес судья оны тек айыпталушыны шын жүректен өкініп, жәбірленушілер алдында кешірім сұраған жағдайда ғана қабылдай алады (өкіну, әрине, келтірілген зиянның орнын толтыру, егер ол ақшалай нысанда көрсетілуі немесе айыпталушының қандай да бір іс-әрекеттері арқылы жойылуы мүмкін болса) [4,211-213бб].

Жеке айыптау бойынша қылмыстық істерді "бітімгершілікке келу" туындауы негізіне қатысты судьялардың қысқартуы зиянды, себебі жәбірленушіде жазасыздық сезімін туындатады және татуласуға екі тарапта кінәлі болғандықтан келген сияқты көрініс пайда болады. Мұндай қорытындылар сөзсіз қате. Егер татуласу жәбірленуші мен айыпталушының ниетіне сәйкес келсе, онда бұл олардың арасында туындаған жанжалды шешудің ең жақсы тәсілі және одан әрі қалыпты қатынастардың кепілі болып табылады.

Кейбір ғалымдар соттың бітімгерлік қызметі тек жеке айыптаудың кейбір істері бойынша ғана жүзеге асырылуы тиіс деп есептейді және бұл мәселені шешу әрбір істің нақты мән-жайларынан, жәбірленуші мен айыпталушының сипаттамасынан, оларды татуластырудың орындылығынан шығуы тиіс деп есептейді.

Мұндай пікір іс жүргізу нормаларына (ҚПК-нің 20-б.2-Б., 319-б. 5-Б.), сондай-ақ жеке айыптау институтының мәніне сәйкес келмейді деп ойлайды. Сот тараптардың бітімгершілікке келуіне қандай да болмасын қол жеткізбеуі тиіс, сондай-ақ ол тараптардың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруына кедергі келтірмеуі тиіс. Авторлар ҚПК нормаларында бітімгершілікке келу рәсімін соттың міндеті ретінде бекіту жеке айыптау істері бойынша барлық мәселелер бойынша оның сөзсіз қол жеткізуіне әкеледі деп қате пайымдайды. Бұл міндеттің мәні соттың тараптарға берілген құқықты

түсіндіруінде ғана болып табылады және оларға қатысты ол ешқандай міндетті нұсқамалар немесе тыйым салулар бере алмайды.[5, 27-29бб]

Жәбірленушіге қылмыстық іс жүргізуді қозғау және тоқтату саласында осындай кең құқық беру мүмкіндігі кейбір процессуалистерді алаңдатады. Олар, жәбірленуші қылмыстық іс бойынша айыпталушының өзінің пайдасына қандай да бір іс-әрекеттерді орындауына байланысты бітімгершілікке келуді қойған кезде, бопсалау мақсатында жеке айыптау ісін қозғау жағдайлары жиі болатынын көрсетеді. Құқықтық теория құқық иеленушінің құқығының қорғалуына әрдайым кепілдік береді.

Осыған сәйкес, егер сот талқылауы айыптаудың әділетсіздігін көрсеткен жағдайда, судья жеке айыптаушыны сот шығындарын төлеуге, ал айыпталушының өтініші бойынша – соңғысының шеккен шығындарының орнын толтыруға шақырады.

Жәбірленушінің жеке айыптау істері бойынша бітімгершілікке келу туралы шешімінен айырмашылығы, ол татуластырушы судьяның істі тоқтатуы үшін сөзсіз және жалғыз негіз болып табылады. Жария және жеке-жария айыптау істері бойынша жәбірленушінің осындай шешімі қажетті шарттардың бірі ғана болып табылады. Алайда, жеке және жеке-жария айыптау істері бойынша іс жүргізуді тоқтата отырып, лауазымды адамдар жәбірленушінің осындай мәлімдемесіне негіз болған себептерді мұқият тексеруге, мүдделі адамдар тарапынан заңсыз ықпал етудің нәтижесі болмағанын анықтауға тиіс.

Сонымен, жеке айыптаудың қылмыстық ісі тараптардың бітімгершілікке келуінің жалғыз шарты болған кезде тоқтатылады. Тараптардың татуласуына байланысты басқа қылмыстық істерді тоқтату үшін неғұрлым көп жағдайлардың болуы қажет, бұл туралы қазірдің өзінде қолданыстағы заңда көрсетілген.

Алдыңғы жолдан туындайтын тағы бір ерекшелік -лауазымды адамның тараптар бітімгершілікке келген жағдайда істі тоқтату туралы шешімі. Осылайша, жеке айыптау істері бойынша татуластырушы судья мұндай шешім шығаруға міндетті және қандай да бір мемлекеттік органдардың келісімі бұл жағдайда талап етілмейді (тіпті прокурордың іске қатысуы қылмыстық істі қысқарту үшін кедергі болып табылмайды).

Жария және жеке-жария айыптау істері бойынша - сот, прокурор, сондай-ақ тергеуші мен анықтаушы прокурордың келісімімен істі қысқарту туралы шешім шығаруға ғана құқылы, бірақ міндетті емес. Жәбірленушіге қылмыспен келтірілген залалды өтеу немесе зиянды жою-жеке және жария, жеке-жария айыптау істері бойынша бітімгершілікке келу институттарының келесі ерекше белгісі.

Қолданыстағы ҚПК – ге сәйкес жеке айыптау ісін тоқтатқан кезде осындай өтеу талап етілмейді. Жария және жеке-жария айыптау істері бойынша бұл жәбірленушімен бітімгершілікке келуге байланысты адамды қылмыстық жауаптылықтан босатудың міндетті шарттарының бірі болып табылады. Жәбірленушіге келтірілген зиянның орнын толтыру талабы, бұрын көрсетілгендей, мыналарды білдіреді: оған немесе оның мүлкіне келтірілген материалдық залалды ақшалай не өзге нысанда нақты өтеу; өз күшімен

материалдық зиянды жою; бұзылған құқықтарды қалпына келтіру; моральдық зиянды өтеу, сондай-ақ келісілген мерзімде зиянды өтеуге жеткілікті кепілдіктер беру. Келтірілген зиян үшін өтемақы қылмыс жасаған адам емес, жәбірленушінің жеке өзі тұрғысынан да жеткілікті мөлшерде болуға тиіс. Жеке айыптау істері бойынша бітімгершілікке келуді жария және жеке-жария айыптау істері бойынша татуласудан ерекшеленетін келесі ерекшелік соңғы жағдайда адам онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс алғаш рет жасаған жағдайда іс тоқтатылуы мүмкін (ҚК 15-бабының 2 және 3-бөліктері) болып табылады. Жеке айыптаудың қылмыстық ісін қысқартуға келетін болсақ, онда бұл жерде арнайы айтылған жағдайлар жоқ және осы институт бұрын қылмыс жасаған, сондай-ақ алғаш рет қылмыс жасаған айыпталушыға да қолданылуы мүмкін.

Бұл жағдайда айыпталушының бұрынғы соттылығы да, оның жеке басына теріс мінездеме да, өтелмеген залалдың да болуы да маңызды емес. Егер жәбірленушінің айыпталушымен бітімгершілікке келуі болса, онда заң тиісті органдар мен лауазымды адамдарға мынадай мәселені өзінше шешуге мүмкіндік бермейді: істі тоқтатуға немесе тоқтатпауға, ал оларды адамды қылмыстық жауаптылықтан босату туралы бір мәнді шешім қабылдауға тікелей міндеттейді.

ҚР ҚК – нің қабылдануымен қылмыстық жауаптылықтан босатудың екі түрі (институты) бар: біреуі ҚК-нің 76-бабында көзделген және субъектілер мен жағдайлардың кең шеңберін қамтитын, заңның бұл нормасы қолданылатын және екіншісі-ҚПК-нің 20-бабының 2-бөлігінде көзделген және жеке айыптау істерімен шектелген. Заң шығарушы ҚПК-нің 20-бабының 2-бөлігінде «жәбірленушінің айыпталушымен бітімгершілікке келуіне байланысты» және ҚК-нің 76-бабында «жәбірленушімен бітімгершілікке келуіне байланысты» деген әртүрлі тұжырымдарды кездейсоқ қолданған жоқ.

Логика тұрғысынан алғанда, бірінші жағдайда мұндай тұжырым жеке айыптау істері бойынша жәбірленушінің еркін білдіруі қылмыстық істің тағдыры үшін айқындаушы болып табылатындығымен түсіндіріледі: оның «кінәлімен» бітімгершілікке келуі одан әрі іс жүргізуді жоққа шығарады. ҚК-нің 76-бабының тұжырымдарын түсіндіру жәбірленушінің еркін білдіруінің маңызды рөліне қарамастан, анықтамайтын тұжырым жасауға мүмкіндік береді, өйткені бұл заңды қолдану лауазымды адамдардың міндеті емес, құқығы болып табылады.

Жеке, жеке-жария және жария айыптау істері бойынша тараптардың бітімгершілікке келуіне байланысты қылмыстық істерді қысқартудың қаралған ерекшеліктері түпкілікті болып табылмайды. Олардың болуы әлі де көптеген шешілмеген және даулы мәселелердің бар екенін куәландырады, бұл оны жетілдіру мақсатында ҚПК-ге нақты ұсыныстар енгізуге мүмкіндік береді. Осылайша, ҚК-нің 76-бабы мен ҚПК-нің 25-бабы қылмыстық жауаптылықтан босатудың және істі қысқартудың дербес негіздерін көздейді, олар ҚПК-нің 20-бабының 2-бөлігінде көзделген негіздерден түбегейлі ерекшеленеді.

Осылайша, тараптардың бітімгершілікке келуіне байланысты қылмыстық істі тоқтату бірқатар елеулі салдарларға әкеп соғады. Конституциялық

құқықтардың бұзылуына жол бермеу мақсатында (сот төрелігіне қол жеткізу, қорғау құқығы) іс бойынша іс жүргізу барысында құқық қолданушы тараптарға ғана емес, атап айтқанда, сотталушының ақталатын негіз бойынша қылмыстық істі қысқартуға қарсылық білдіру құқығын, сондай-ақ осындай негіз бойынша қылмыстық істі қысқартудың құқықтық салдарларын да түсіндіруге тиіс.

Егер бұрын адамға қатысты қылмыстық іс ақталмайтын негіз бойынша тоқтатылған жағдайларда, тараптардың бітімгершілікке келуіне байланысты қылмыстық істі қысқартудан бас тартуды қылмыстық істі қысқартудың теріс салдарлары қатарына, оның ішінде тараптар бітімгершілікке келген жағдайда да есептеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР Қылмыстық процестік кодексі. Алматы. 04.07.2014ж. қабылданған 16.01.2018 ж өзгерістермен, толықтырулармен.
2. Б.Қ.Төлеубекова. Жәбірленушімен бітімгершілікке келу түсінігі. – Алматы, 2013.
3. С.И.Никулин. Решение о прекращении дела на предварительном следствии в уголовном процессе. – М., 2014.
4. К.Ж.Нуржаубаева. Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық істі қысқартудың құқықтық негіздері. – Астана, 2013.
5. Р.Е.Ескендилов. Прекращение уголовного дела на предварительном следствии. Автореф. канд.дис. – Алматы, 2010.